

Berkes'in Gökalp'i: Niyazi Berkes'in Gözünden Ziya Gökalp'in Düşüncesinin Yeri ve Önemi*

Berkes' Gökalp: The Place and Importance of Ziya Gökalp's Thought Through the Eyes of Niyazi Berkes

Dr. Öğr. Üyesi Serhat TOKER ¹

Öz

Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes, Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişiminde ve özelde de sosyoloji tarihinin ilk evresinde karşımıza çıkan önemli iki figürdür. Toplumsal dönüşüm ve modernleşme konuları üzerine düşünmüş ve eserler ortaya koymuş olmaları açısından, Türk modernleşme tarihi içinde de önemli tartışmaların başlatıcıları olmuşlar ve modernleşme tarihimizdeki önemli teorik perspektiflerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Ziya Gökalp, Berkes'ten bir kuşak daha önce toplumsal dönüşümü yaşamış ve sosyolojik bakış açılarıyla disiplinler bir şekilde izah çabasına girişmiştir. Berkes ise hem Gökalp'in ölümü sonrası Türkiye Cumhuriyeti ile ortaya çıkan yeni toplumsal dönüşüm hikayesini bizzat deneyimleme fırsatı bulmuş ve sekülerizm bağlamında değerlendirmeler yapmış hem de kendinden önceki tarihin içinde bu tarihe katkıda bulunan sosyolojik perspektifleri yorumlamıştır. Bu iki önemli figürün katkıları ortadayken, Berkes ve Gökalp'in Türk modernleşmesi tartışması içindeki farklı konumları özellikle Berkes'in Gökalp'i ele aldığı ve yorumladığı metinlerde daha koyu bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Berkes, Gökalp'in görüşlerini yorumlamış ve dahası 1959 yılında Gökalp'in eserlerini bir seçki olarak, yabancı akademik ve entelektüel okura sunmuştur. Hem bu derlemenin başındaki sunumunda hem de başkaca müstakil makale ve kitaplarında Berkes'in kendine özgü bir Gökalp okuması olduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Berkes'in söz konusu kendine özgü okumasının Ziya Gökalp'in eserinin ve fikirlerinin, ideolojik kabuller ve kanaatlerin dışında rafine bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi için ne derece değerli bir kaynak olduğunun ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda, makale kapsamında Berkes için Ziya Gökalp'in Türk modernleşmesi tartışması içinde taşıdığı önemin ayrıntıları vurgulanırken, bunların zaman içinde nasıl değiştiğinin izleri de sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Ziya Gökalp, Türk Modernleşmesi, Türk Sosyolojisi, Milliyetçilik.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Ziya Gökalp and Niyazi Berkes are two important figures in the development of social sciences in Turkey and in the first phase of the history of Sociology in particular. Having thought and produced works on social transformation and modernization, they have been the initiators of important debates in the history of Turkish modernization and paved the way for the emergence of important theoretical perspectives in the history of modernization. Ziya Gökalp experienced social transformation one generation earlier than Berkes and attempted to explain it in a disciplinary manner from a sociological perspective. Berkes, on the other hand, had the opportunity to personally experience the new story of social transformation that emerged with the Republic of Turkey after Gökalp's death and made evaluations in the context of secularism, as well as

* Bu çalışmanın ilk hali 04-06.10.2024 tarihleri arasında Afyonkarahisar'da düzenlenen *Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji* kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, stoker@aku.edu.tr.

Atf için (to cite): Toker, S. (2024). Berkes'in Gökalp'i: Niyazi Berkes'in Gözünden Ziya Gökalp'in Düşüncesinin Yeri ve Önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 271-284.

interpreting the sociological perspectives that contributed to this history within the history before him. While the contributions of these two important figures are evident, the different positions of Berkes and Gökâlþ in the debate on Turkish modernisation are particularly evident in the texts in which Berkes discusses and interprets Gökâlþ. Berkes interpreted and criticized Gökâlþ's views, and moreover, in 1959, he presented a selection of Gökâlþ's works to foreign academic and intellectual readers. Both in his presentation at the beginning of this collection and in his other articles and books, Berkes' reading of Gökâlþ is unique. The aim of this study is to demonstrate how Berkes's unique reading is a valuable source for a refined evaluation of Ziya Gökâlþ's work and ideas outside of ideological assumptions and convictions. In this context, the article highlights the details of the importance of Ziya Gökâlþ for Berkes in the debate on Turkish modernization and traces how these have changed over time.

Keywords: Niyazi Berkes, Ziya Gökâlþ, Turkish Modernization, Turkish Sociology, Nationalism.

Paper Type: Research

Giriş

Ziya Gökâlþ ve Niyazi Berkes Türk sosyolojisi olarak adlandırılan ve kurumsallaşmasının bugün bile devam ettiğini iddia edebileceğimiz önemli bir kurumsal ve tarihsel izleğin önemli iki figürü olarak karşımıza çıkar. İlgi alanlarının benzeşikliği bir yana, iki düşünür de sadece Türk sosyoloji tarihi için değil ancak onunla paralel bir şekilde gerçekleşmiş başka bir tarihsel ve toplumsal izleği de büyük oranda temsil eder. Bu izlek Türk modernleşmesidir ve tıpkı Türk sosyolojisinin kurumsallaşması gibi, bu tarihsel süreç de birçok problematiği ile birlikte halen devam etmektedir. Gerek Türk modernleşmesinin gerekse de Türk sosyolojisinin bu devam eden tarihleri içinde hem Ziya Gökâlþ hem de Niyazi Berkes bir jenerasyon arayla aynı meseleler üzerine düşünmüş aynı kurumsal yapı içinde buldukları akademik ve sosyal bilimsel yapının kurumsallaşması için benzer çabaları göstermişlerdir. Ziya Gökâlþ Türk Sosyolojisinin hem bilimsel hem de kurumsal temellerini atmış, Niyazi Berkes ise ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere Ziya Gökâlþ'in bizzat kendisi de dahil olmak üzere, Türk sosyolojisini dış dünya ile buluşturup içine kapanık bir fazda başlayan kurumsallaşma hikayesini dış dünyaya açık bir kimliğe kavuşturmuştur. Bu açıdan bakıldığında iki figür de sosyal bilim tarihimiz açısından benzeşik ve çatışkılı durumları bir arada analiz edebileceğimiz bir resim ortaya koymaktadır. Bu nedenle ikisinin aynı çerçeve içinde ele alınıp değerlendirilmesi hem Türk sosyolojisi tarihine yönelik daha nitelikli bir bakış açısı geliştirmek, hem de Türk modernleşmesinin kemikleşmiş tartışma başlıklarına hem yetkin hem de başka bir gözle yaklaşmak için anlamlı bir imkân² olarak belirmektedir (Karakaş, 2008; Kaçmazoğlu, 2024).

Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı, Niyazi Berkes ve Ziya Gökâlþ'in söz konusu benzerliklerinin sunduğu imkân doğrultusunda, Berkes'in değerlendirmeleri içinde ortaya çıkan Gökâlþ imgesinin ortaya konulması ve ayrıntılandırılmasıdır. Burada amaç, Ziya Gökâlþ'in alımlanma biçimlerine bir yenisini eklemek ve mevcut bolluğu³ daha da artırmak değildir. Ancak Berkes gibi hem Türk modernleşme tarihine hâkim hem de sosyolojinin kurumsallaşma hikayesini anlatabilecek ve bu hikâyenin aynı zamanda bir parçası da olan bir anlatıcıdan Gökâlþ'in nasıl görüldüğünün ya da anlaşıldığının ortaya koyulması suretiyle Ziya Gökâlþ okumalarına yeni bir pencere açmaktır. Burada Ziya Gökâlþ'i anlamak için Niyazi Berkes'in

² Bu imkân aynı zamanda Kayalı'nın ifade ettiği biçim de söylenecek olursa, özel bir duyarlılık bağlamında yazmış ve çalışmış bir düşünürün eserinin sunduğu bir imkândır. Kayalı söz konusu duyarlılığın sebebini hem bir "çoşkululuk" hem de zaman zaman yazılarına sızan "kötümserlik" düşüncesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ayrıca ona göre Niyazi Berkes "kadar çoşkululu yazan az sayıda Türk entelektüel bulunmaktadır" (Kayalı, 2002: s. 90).

³ Söz konusu bolluğu iki başlıkta değerlendiren Karakaş, çalışmaların "önemli bir kısmı, belli ön yargılar doğrultusunda yapılmış çalışmalar" olduğu düşüncesindedir. "Ayrıca Gökâlþ'le ilgili çalışmaların ekserisini de biyografi çalışmaları teşkil etmektedir" derken, aralarında Niyazi Berkes'in de bulunduğu ikinci kısım çalışmaların ise "Gökâlþ düşüncesiyle ilişki kurabilen analizleri içerdiği" düşüncesindedir (Karakaş, 2008: 436). Ayrıca yine Kaçmazoğlu da Berkes'in Gökâlþ ile ilgili değerlendirmelerinin "yetkin ve yerli yerinde tespitler" barındırdığının altını çizmiştir (Kaçmazoğlu, 2024: s. 285).

değerlendirmelerinin seçilmesinin başkaca nedenleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilki Berkes'in sosyoloji tarihimiz içinde temsil ettiği sol ve eleştirel bakış açısıdır. Özellikle 1948 yılında yaşanan DTCF olayları sırasında milliyetçi ideoloji ile karşıtlık içinde ülkesini terk etmek zorunda kalmış bir figür olarak Berkes'in Türkiye'de milliyetçi ideolojinin kurucusu olarak anılan Ziya Gökalp'e yönelik ısrarlı övgüleri, bu övgülerin dayandığı temeller açısından bir güven duygusu hissettirmektedir. Bir başka neden ise yaşamının büyük bir kısmını yurtdışında geçirmiş olan Berkes'in sadece Ziya Gökalp değerlendirmelerinde değil ancak başkaca sosyolojik bağlamlarda da dışarıdan bir göz olarak, tarafsız ve bilimsel bir üslubu ideolojik tercihlere tercih edebilmiş olmasıdır. Bir başka neden ise daha içsel bir şekilde, iki figür arasında bulunduğunu iddia edebileceğimiz yakınlık hissidir. Bu yakınlık hissi Niyazi Berkes ve Ziya Gökalp'in biyografilerinden anlaşılabilir benzerlikler üstüne kuruludur ve Berkes'in Gökalp'e yaklaşımlarında zımni bir şekilde etki etmiş olması muhtemeldir. Bu bağlamda, Berkes'in yazım hayatının çeşitli aşamalarında Gökalp'i çeşitli şekillerde değerlendirdiği ve bu değerlendirmelerin belirli bir akış içinde değişim gösterdiği görülmektedir. Başlangıcını 1936 yılındaki ilk makalesi olan "Türkiye'de Toplum Biliminin Başlangıcı" olarak alıp, sonuncu makaleyi de 1976 yılında yayımlanan "Unutulan Adam: Yusuf Akçura" olarak düşündüğümüzde 40 yıllık bir zaman diliminde Berkes'in Ziya Gökalp üzerine görüşlerinin nasıl değiştiği önemli bir örneklem alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kırk yıllık süreç aradaki önemli üç Gökalp çalışması ile birlikte Niyazi Berkes'in yirmili yaşlarından yetmişli yaşlarına kadar uzanan bir izlekte Gökalp'in Berkes tarafından nasıl yorumlandığını ve bu yorumun nasıl evrildiğini anlamak açısından yeterli ve ilginç veriler sunmaktadır.

Böylece çalışmanın odak noktasında Berkes'in eserinin çeşitli yerlerinde Ziya Gökalp ve katkısı üzerine yazdığı metinler ve bu metinlerde ortaya çıkan tahliller bulunmaktadır. Bu metinler içinde özellikle birinci sırayı 1936 yılında kaleme aldığı ve *The American Journal of Sociology* dergisinde yayımlanan "Sociology in Turkey" başlıklı makalesi alır. Bu makale daha sonra *Türkiye'de Toplum Biliminin Başlangıcı* olarak çevrilecek ve yayımlanacaktır (Berkes, 1985: s. 135). Diğer önemli makale 1941 yılında *Yurt ve Dünya* Dergisinde, *Ziya Gökalp'in Sosyolojisi* başlığıyla yayımlanır. Bu eser de Berkes'in Ziya Gökalp değerlendirmeleri içinde önemli bir olgunluk düzeyine karşılık gelmektedir. Berkes'in 1959 yılında basılan ve birincil amacı Gökalp'i ve eserini yabancı okuyucuya sunmak olan seçkisi ise hem Ziya Gökalp çalışmalarına büyük bir katkı olarak karşımıza çıkmakta, hem de giriş bölümündeki sunuşu ile Berkes'in altmışların başında Ziya Gökalp'e yönelik fikirlerini daha açık ve ayrıntılı olarak inceleme fırsatı vermektedir. Eser McGill Üniversitesi'nde İslami Çalışmalar Enstitüsü bünyesinde basılır ve başlığı Berkes tarafından "Türk Milliyetçiliği ve Batı Medeniyeti: Ziya Gökalp'in Seçme Eserleri" olarak belirlenir (Berkes, 1959). Eserin hemen başında *Çevirmenin Girişi* başlığı ile yer alan bölüm Berkes'in 1954 yılında *Middle East Journal* dergisinde yayımlanan "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism" başlıklı makalesinin tekrarıdır. Bu girişimin yanında yine Berkes tarafından yayımlanmış başka metinler de vardır ve bunlardan biri de M. M. Sharif'in (1963) edisyonu içindeki "Renesance in Turkey: Ziya Gökalp and His School" başlıklı katkıdır. Bu katkıda da Berkes Gökalp'i Türkiye'deki felsefe geleneği içine yerleştirir ve bir rönesans olarak tanımladığı gelişmelerin içinde önemli bir katalizör olarak görür. 1975 yılında yayımlanan *Türk Düşününde Batı Sorunu* içindeki önemli Ziya Gökalp bölümü ve doğrudan Ziya Gökalp üzerine yazılmamış olmakla birlikte Ziya Gökalp'in fikirlerini Yusuf Akçura'nın fikirleri ile karşılaştırdığı başka bir metni olan ve 1976 yılında *Unutulan Adam: Yusuf Akçura* başlığı ile yayımlanan makalesi ise Berkes'in ölümüne yakın bir zaman diliminde Gökalp'i en son değerlendirmelerini bulabileceğimiz önemli örneklerdir. Bu son iki örneğin Ziya Gökalp'in Berkes tarafından nasıl alımlandığını anlama girişimine olan büyük katkısı özellikle onu, Yusuf Akçura gibi önemli bir çağdaşı ile karşılaştırmalı olarak değerlendirmiş olmasından ve daha cesur ve keskin tespitler barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu ve benzeri yerlerde Niyazi Berkes Ziya Gökalp'i gerek ideolojik gerekse de toplumsal bağlamda ele almış ve Türkiye'de sosyoloji disiplinin kuruluşu açısından da önemli bir konuma oturtmuştur. Ancak uzun bir süredir var olan Ziya Gökalp tartışmaları içinde ideolojik ve toplumsal kutuplaşmaların bir ortalamasını olarak

çoğunlukla Gökalp'in önemli katkılarının altını çizmiş yeri geldiğinde de eleştirmiştir. Bu açıdan genel olarak yukarıda bahsedilen çalışmalara yakından bakıldığında söz konusu bakış açısının hem Berkes'in yazım hayatı boyunca nasıl değiştiği ancak her dönemde de nasıl mutedil bir biçimde devam ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda çeşitli tematik vurgulara göre Berkes'in Gökalp'i ilerleyen kısımda üç ayrı döneme ayrılarak sunulacak ve incelenecektir. Bu üç dönemden ilki Gökalp'i genel bir sahnenin içine oturttuğu bu sahnenin kurulumu açısından da kurucu olarak gördüğü aynı zamanda sistematik bir düşünür olmasının altını çizdiği dönemdir. İkincisinden itibaren Gökalp'in hem Türkiye'de kendisinin felsefi rönesans olarak tanımladığı atılımın başlamasında hem de ulus kavramı ve milliyetçilik düşüncesine katkısı açısından özellikle değerlendirdiği görülmektedir. Üçüncü dönemde ise Berkes'in Gökalp'in işlevini tarihsel bir bağlamda çağına özgü olarak yerine getirilmiş bir ödev olarak yine değerli görmeye hatta minnettarlığını ifade etmeye devam ederken bir yandan da güncel tartışmalar için ihtiva ettiği eksikliklerin altını çizdiği dönemdir. Bu açıdan bakıldığında söz konusu dönemlerin Türkiye'de sosyolojinin gelişimi ve sosyolojik bilginin değişimi açısından da ayrıca önemi bulunmaktadır. Ziya Gökalp'in dönemi açısından bakıldığında sosyolojik bilgi üretiminin ve entelektüellerin pozisyonunun daha çok dağılmakta olan imparatorluğun nasıl bir biçimde yeniden toplumsal bir bütünlük olarak ortaya çıkarılacağı iken zamanla (özellikle de burada Berkes'in Ziya Gökalp okuması açısından üçüncü dönem olarak nitelenen zaman dilimi açısından) sosyolojik ilginin kentleşme, ekonomik ve toplumsal gelişme ve özellikle de sınıfsal analize doğru kaydığını belirtmek gerekmektedir.

1. Birinci Dönem: Kurucu ve Sistematik bir Düşünür Olarak Ziya Gökalp

Berkes'in Gökalp okumasının erken evresi, 1930'ların ortasından başlayarak, 1940'ların ortasına doğru uzanır. En baştan belirtmek gerekir ki sadece bu erken evrede değil ancak sonraki dönemlerde de Berkes'in Gökalp'e yönelik düşüncelerinin belirli bir itidal içinde seyrettiği ifade edilmelidir. Bu mutedil konumlanış Berkes'in Ziya Gökalp üzerine düşüncelerini paylaştığı ilk metinler olan, 1936 yılında ilk olarak *The American Journal of Sociology* dergisinde yayımlanan *Sociology in Turkey* ⁴başlıklı ve 1941 yılında *Yurt ve Dünya* dergisinde kaleme aldığı *Ziya Gökalp'in Sosyolojisi* başlıklı makalelerinde de kendini gösterir. 1936 yılında Berkes Gökalp'i İslamcılık akımı ve kaba Batıcılık akımına karşı güçlü bir tepkinin temsilcisi olan bir ekolün içinde "Türk Toplumbilim akımının gerçek önderi olarak" ilan etmektedir (1985: s. 140). Burada Berkes'in kabaca Gökalp'i yabancı toplum bilimcilerin bir yorumcusu olarak ve özelden de Durkheim'in kavramlarının bir yineleyicisi olarak sunduğu görülür. Yine de Gökalp'in yabancı toplum bilimcilerden ayrılan bir "toplumsal tarih felsefesi" olduğu düşüncesindedir ve Gökalp'in amacının Durkheim'in Fransa'daki amacından çok İslamcılık ile Batıcılık çevreleri arasındaki çelişmeye bir uzlaştırma çabasını yansıttığının" altını çizer (Berkes, 1985: s. 141). Türkiye'de sosyolojinin başlangıcı ve sonrasındaki seyri üzerine İngilizce okur için toparlayıcı bir tanıtım yazısı olarak nitelendirilebilecek makalede "daha sonraki yıllarda da toplum biliminin akademik bir disiplin olarak gelişimi büyük ölçüde Ziya Gökalp'in kişisel ve öğretim alanındaki etkilerinin altında kalmıştır" diyerek Gökalp'in doğrudan doğruya ya da dolaylı bir şekilde sonrasındaki süreç için taşıdığı büyük anlamı vurgulamıştır. Metin bu anlamda Türk sosyolojisini Ziya Gökalp'in etkisini pivot bir pozisyonda değerlendirerek ele alır ve bir tanıtım yazısının sınırları içinde Türk sosyolojisinin oluşum aşamasını toparlayıcı bir tonda okura sunar.

1941 yılında *Yurt ve Dünya* dergisinde yayımlanan makalede ise, Berkes'in tamamen Ziya Gökalp ve onun sosyolojik katkısına odaklandığı görülür. Bu genel hatları itibarıyla ayrıntılı tespitler ve Peyami Safa'nın Ziya Gökalp üzerine kısa bir makalesindeki bir tespitinden yola çıkarak başlayan metin, argümantasyonunu yine Peyami Safa'nın Ziya Gökalp hakkında Çınaraltı dergisinin 12. sayısında kaleme aldığı kısa bir makalede ortaya koyduğu düşüncelere karşıtlık

⁴ Daha sonra *Türkiye'de Toplum Biliminin Başlangıcı* başlığıyla çevrilmiş ve yayımlanmıştır.

içinde kurar. Safa'ya (1941: s. 5) göre Gökalp, "ilmin istediği objektif görüşe sahip bir sosyolog değil (dir. Ayrıca) Sosyolojide kendine has ve orijinal hiçbir çalışması ve buluşu (da) yoktur." Safa tarafından açık bir şekilde ifade edildiği üzere, Gökalp, "Durkheim sosyolojisinin verimlerini Türk tarihine ve Türk cemiyetine tatbik ederek ondan milli ve siyasi istikametler çıkarmış bir ideologdur" (Safa, 1941: s. 5). Safa'ya göre:

Gökalp'i bir sosyoloji alimi gibi anlamağa kalktığımız anda önümüze çıkan adam, Durkheim'in alelade bir müterciminden başka bir şey olamaz. Fakat Gökalp'i bu sosyolojinin verimlerinden Türk dünyasına, hatta garp dünyasına ait istikametleri bulup çıkarmış bir cihan telakkisinin kâşifi gibi anladığımız anda karşılaştığımız adam görüşünün ufukları ilmin çerçevesini kat kat aşan ve hocası Durkheim'i fersah fersah geride bırakan büyük bir mürşit ve müjdecidir⁵. (Safa, 1941: s. 5)

Peyami Safa'ya ait olan bu sözler, Berkes'e göre Gökalp'i hem haddinden fazla küçülten hem de haddinden fazla büyüten sözlerdir (Berkes, 1985: s. 200). Hatta dahası bu sözler "gerçekte ne Gökalp'i ne Durkheim'i ne de sosyolojiyi anlamamış bir anlayışın ifadesidir." Berkes'e göre açık bir şekilde Ziya Gökalp, Durkheim'in sıradan bir çevirmeni değildir ve kendine özgü yani Durkheim'in sosyolojik görüşlerinden ayrı düşünceleri vardır. Ayrıca yine Berkes'e göre ideoloji ve sosyolojiyi ya da daha genel anlamda bilimi birbirinden ayırmak da o kadar kolay değildir. Bu şekilde baktığımızda Berkes tam olarak Peyami Safa'nın düşüncelerinin zıt kutbunda, olgun dönemindeki yaklaşımında, Ziya Gökalp'i ne bir ideolog ne de Durkheim'in yalınkat bir mütercimi olarak görmek taraftarıdır. Tam tersine, Berkes ideolojik konumlanışın kaçınılmaz olduğu ve böyle olduğu oranda da yerleşmiş bir sosyolojik disiplin ve tarzın hâkim olduğu bir portre üzerinden okur Ziya Gökalp'i. Zaten metnin epigrafi bu durumun bir manifestosu olarak metnin hemen başına konumlandırılır:

Ziya Gökalp'in ölümünün on sekizinci yılı dolayısıyla yazılar çıktı. Bunların çoğu onun ölümünden beri meydana gelen romantik övgü edebiyatının bir tekrarı olmaktan öteye gidememiştir dahası şimdi bazı yazarlar onu kimi ideolojilerin peygamberi haline sokmaya çalışıyorlar. Ulusun bunalımlı bir döneminde bilimsel ve düşünsel rolünü oynamış tarihe geçmiş olan bu düşünürün fikirlerinin toplu bir muhasebesini yaparak değerlendirmek zamanı gelmiştir. (Berkes, 1985: s. 200)

Bu muhasebenin hemen başında Berkes, Ziya Gökalp'i konumlandırmak için kendisine bir mihenk noktası seçer ve bu nokta Türk modernleşmesi tarihi için Namık Kemal'dir. Berkes'e göre Ziya Gökalp, toplumsal bir bunalım geçiren ulusun sorunlarını sistemli bir şekilde tartışan ve buradan çıkardığı hareket noktaları ile zamanında etkili olmuş Namık Kemal'den sonraki ikinci kişidir. İkisi arasındaki benzerliğin temeli ise Tanzimat'tan sonra bulunan yerde durulamayacağı, hele geriye hiç dönülemeyeceğinin anlaşılması olmasında yatmaktadır. Berkes'e göre Namık Kemal'i öne çıkaran esas noktanın bu sorunu etraflı bir düşünce çerçevesinde düşünüp var olan durumu çözümledikten ve bir ayıklama yaptıktan sonra bir plan ve bir ülkü önermesi olduğunu düşünür. Bu plan Berkes'e göre "batı uygarlığından almamız ve almamamız gereken şeyleri saptamaktan" ve "İslamlığın, Osmanlılığın ve Batılılığın uzlaştırılabileceği" bir içerikten oluşmaktadır. Berkes için Ziya Gökalp'in anlamı burada başlar ve Berkes'e göre Gökalp sorunu Namık Kemal'in bıraktığı yerden devralır. Yani Namık Kemal'in vatan ütopyası ve ideolojisinden devraldığı sorunu, herhangi bir ırka ve territoryaya bağlı olmayan bir iradi ütopyaya bağlamaya çalışır. Bu açıdan bakıldığında Berkes'in bu dönemdeki Ziya Gökalp okumasının temelini zihinsel ve soyut bir çizgiye çekilmiş bir ulus fikri olduğu vurgusu olduğunu söylemek mümkündür. Berkes bu durumu Namık Kemal'in, ırka, dine ve coğrafyaya bağlı olan bağlamı açısından bir güncelleme olarak okumayı tercih eder. Ancak bu güncellenmenin belirli koşulları vardır ve bu koşulları Ziya Gökalp'in millet ayrıca da kültür ve uygarlık tanımlarının içinde arar.

⁵ Berkes bu "mürşit ve müjdecî" sıfatlarını ilerleyen yıllarda (1954) yine Gökalp'i ele aldığı başka bir metninde, "O Doğu'da nadir bulunmayan türden bir entelektüeldi: Türkiye'de ifade edildiği şekliyle manevi bir rehber, bir ilham kaynağı, bir mürşit idi" diyerek ifade edecektir (Berkes, 1954: 376-377).

Berkes'e göre, Gökalp'in millet tanımı içinde en başta beliren ayırım ırk ve millet ayrımıdır. Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinden ırk ile ilgili şu satırlara atıf yaparak onun ırktan başka bir bütünlüğün ve ortaklığın peşinde olduğunu altını çizer: "Milliyette şecere aranmaz... Filhakika, atlarda şecere aramak lazımdır, çünkü bütün meziyetleri sevki tabiiye müstenit ve irsi olan hayvanlarda ırkın büyük bir ehemmiyeti vardır. İnsanlarda ise, ırkın içtimai hasletlere hiçbir tesiri olmadığı için şecere aramak doğru değildir" (Gökalp, 2019: s. 20). Bu alıntının hemen ardından Berkes, Gökalp'in "bu noktada tek bilimsel ve doğru görüşü bulduğunu görüyoruz" diyecektir (Berkes, 1985: s. 202). Tahlilinin devamında Berkes Ziya Gökalp'in ulusu ilk önce kavimden, sonra da bir ülkede oturan ahaliler toplamından ayırışı üzerine odaklanır. Bunlardan ilki yine ırksal bir aidiyete, ikinci ise özellikle Osmanlıcılık idealine bağlı olan tabaa düşüncesine bağlıdır ki Berkes'e göre Gökalp ikisini de ulusun temeli açısından işlevsiz görmektedir. Ayrıca daha sonra da altını çizeceği gibi Gökalp'in kavim, ırk ve ulus kavramaları arasında yapmış olduğu ayırımların gayet bilinçli ve sistematik olduğunu vurgular (Berkes, 1954: s. 377-378). Bir kesinlik olarak ifade edilmesi gerekir ki, Berkes için Gökalp'in en büyük katkısı kavramları kullanma⁶ ve üretme becerisidir. Özellikle bu makalesi açısından ulus kavramının incelikli ve toplumsal bir bağlamda ortaya konulmasına olan katkısı, Berkes'in çok açık bir şekilde değerli gördüğü ve Gökalp'in değerini en fazla entelektüel bağlamda tespit ettiği bir katkıdır. Bu hususun özellikle Gökalp'i Akçura ile karşılaştırırken yine kendisi tarafından belirtilmiş olması da bu noktada verdiği değer nasıl değişmeden kaldığını göstermesi adına önemlidir. Berkes'in aynı makalede Gökalp'in eseri üzerine düştüğü önemli ikinci not, onun kültür ve uygarlık kavramları arasında yapmış olduğu ayırım üzerinedir. Popüler ve iyi tartışılmış bir bağlam olan kültür ve uygarlık arasındaki fark, Berkes için de 1940'ların başında önemli bir övgü ve vurgunun konusu olarak karşımıza çıkar. Berkes burada, yine Gökalp'in ayrımını özellikle de dönemi açısından doyurucu ve benzersiz bir çabanın eseri olarak görür ve yine Gökalp'in toplumsal temelli bir ulus bilincini oluşturma girişiminin önemli bir argümanı olarak alımlar.

2. İkinci Dönem: Gökalp'in Milliyetçiliğe ve Felsefe Rönesansına Katkısı

1950'lerin ortası ve 1960'ların başlarında Berkes'in Gökalp üzerine düşüncelerinin daha derinleştiği göze çarpan ilk değerlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu derinliğin izlerini ilk olarak 1954 yılında *The Middle East Journal* dergisinde yayımlanan "Ziya Gökalp and His Contribution to Turkish Nationalism" başlıklı makalesinde göze çarpar. Makale daha sonra Berkes'in 1959 yılında yayımlanan "Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp" başlıklı derlemesinin giriş bölümünü oluşturacaktır. Bu metni diğer metinlerden ayıran temel nokta Berkes'in, Gökalp'in kişisel değerlendirmesini de yapmış olması ve hayat hikayesinin ayrıntılarında daha somut ve insani vasıflarıyla bir Gökalp portresi sunmaya girişmiş olmasıdır. Metin Gökalp'in ölümünün 30. yılında kaleme alınır ve Berkes onun ayrıcalıklı taraflarının sunumuna büyük bir önem gösterir. Daha önceki metinlerde kısmen karşılaşılan ayrıcalık bu sefer doğrudan bir övgüye ve iltifata çevrilmiştir. Metnin hemen başında

⁶ Bu beceri ve yetkinlik Ziya Gökalp'in ölümünün ardından özellikle ideolojik olarak seçilen ve yayımlanan eserlerinde sınırlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak (belki de) tam da bu ideolojik tercihler nedeniyle çeviriyazısının (transkripsyonu) yayımlanması ölümünden seksen iki yıl sonra gerçekleştirilmiş olan ve Gökalp'in Malta sürgünü sırasında verdiği felsefe derslerine istinaden tutmuş olduğu defterlerin oluşturduğu *Felsefe Dersleri* (2006) başlıklı eser incelendiğinde görülecektir ki Ziya Gökalp, Berkes'in çeşitli kereler ve ısrarla vurgulamış olduğu gibi kavramsal olarak oldukça zengin ve bu kavramları birbiriyle ilişkilendirmesi açısından oldukça sistematik bir düşünürdür (Utku ve Erbay, 2006: s. xvii). Bu açıdan çeviriyazısı Ali Utku ve Erdoğan Erbay tarafından yapılmış olan, Ziya Gökalp'in Felsefe Dersleri'nin bu cihetle okunması önemlidir. Ayrıca bu eser tetkik edildiğinde görülecektir ki, Berkes'in vurguladığı bu kavramsal derinliğin kaynağı, Gökalp'in Malta'da sürgün sırasında bile ne denli çalıştığı ve okuduğu fark edildiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Felsefe Dersleri'nin girişinde Ali Utku ve Erdoğan Erbay tarafından kaleme alınan *Ziya Gökalp İçin: Kayıp Eserin Yazgısı Üzerine* başlıklı sunuş yazısından şu kısım bu durumu anlatması açısından önemlidir: "Dersleri ve konferansları vermeye başladığı sırada, Gökalp'in yanında müracaat edeceği yeterli kitap ve not yoktur... önemli gördüğü kitaplar, ailesine yazarak İstanbul'daki kütüphanesinden gönderilmelerini istemiş ya da Avrupa'dan ısmarlayıp getirtmiştir... Eserlerin listesi oldukça kabarıktır: Homeros, Plutarkhos, Aristoteles, Platon, Dewey, Bougle, Durkheim, Hoffding, Proudhon, Gaston Richard, Rene Meunier, Bucl ve daha bir çok kişinin eserleri... Ayrıca ... haftada iki defa ... Valetta'daki "Umumi Kütüphane" ye (Public Library) gidiyor ve orada çalışmalarını destekleyecek kaynaklardan istifade ediyordu" (Utku ve Erbay, 2006: s. xiv).

genel bir Türk modernleşmesi sunumu ve dönemin şartları açısından bir değerlendirmenin yardımıyla oluşturduğu bir tarihsel dekorun ortasına Gökalp'i çağının ürünü ancak çağının şartlarının ötesine geçmiş bir entelektüel olarak yerleştirmeyi tercih eder:

...her zaman siyasetin dışında kaldı ve bir öğretmen ve yazar olarak yaşadı. O asla hiçbir sorumlu devlet memurluğunu üstlenmedi ve herhangi politik veya kişisel bir kazanç hedeflemedi. Neredeyse yokluk içinde yaşadı. Eylem adamının yeteneklerinin hiçbirine sahip değildi. Son derece utangaç ve içe dönüktü. Aynı zamanda Türkiye gençliği ve hatta İttihat ve Terakki Partisi siyasetçileri üzerinde fevkalade karizmatik bir güce sahipti... Belirgin Sufi eğilimlere sahipti ve tasavvufun etkisi, düşüncesinde daima dikkat çekici olarak kaldı. (Berkes, 1959: s. 14)

Berkes yine de burada bir çatışkı yakalar ki bu çatışkı bir şekilde metnin geneline yayılmıştır. O da Gökalp'in ölümünden sonraki yanlış okunma biçimleri ve eserlerinin büyük oranda, o dönem için henüz yeni alfabe ile yayımlanmamış olmasıdır. Temelde, ölümünden sonra ancak kendi ifadesi ile "hayatı boyunca sahip olduğu büyük etkiye ve hâlâ taşıdığı prestije rağmen, yazıları, bazı dağınık yayınlar dışında, büyük ölçüde bilinmemektedir ve okunmamıştır" diyecektir. Dahası Gökalp'in "popülerleştirdiği belirli sloganlar ve replikler, insanların dudağında ve anılarında yer edinmiştir ve bazı fikirleri tamamen unutulmuş veya çarpıtılmış olduğunu vurgulayan Berkes (1959: s. 14), açıkça reddettiği bazı görüşlerinin ise hala ona atfedilerek akıllarda kaldığına vurgu yapar. Burada bir değini olarak geçtiği paradoksal ya da çatışkılı durumun izahını özellikle 1976 senesinde kaleme alacağı ve Gökalp'i Yusuf Akçura ile karşılaştırdığı makalesinde daha somut bir şekilde yapmaya girişecektir.

1954 yılındaki makalede ayrıca Gökalp'i bir insan olarak da resmetmeye girişir. Ziya Gökalp'in genç bir kasaba öğrencisi oluşunun, idealist ve yoğun bir vatanseverlik duygusu ile dolu oluşunun ve İstanbul'da o dönemdeki Türk bilim insanlarının imkanlarına ya da "Avrupa'daki çok yönlü ve deneyimli sürgün kişilerin Pan-Turanist hırslarına" sahip olmayışının altını çizer (Berkes, 1954: s. 381). Bu resimde altı çizilen noktalar kuşkusuz, kendisinin de dağılan Osmanlı imparatorluğunun periferisinden gelmiş olması ve belki de Osmanlı İmparatorluğunun parçalanışının öncü dalgalarını hissettiği kendi Kıbrıs deneyimleriyle ve bütüncül olarak kendi hayat hikayesi ile paralellik⁷ arz etmesi nedeniyle, Berkes için önemli ayrıntılardır (Toker ve Demirpolat, 2024: s. 160). Bu bağlam önemlidir ve Berkes'in Ziya Gökalp değerlendirmelerinin arka planındaki kişisel ve psikolojik bir unsur olarak dikkate alınmayı hak etmektedir. Bu psikolojik ve hatta biyografik unsur, Niyazi Berkes'in Gökalp okumasının, onu kendi çevresinden ayırdığı ve farklılaştığı bir mesele olduğunun da dikkate alınması gerekir. Kayalı'nın ifade ettiği gibi "Ziya Gökalp'in düşünceleri konusunda Adımlar dergisi ve Yurt ve Dünya dergisinin farklı tutum takınması, resmi eğilimlere Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu'nun daha aykırı baktıklarını göster(irken), Niyazi Berkes ... Ziya Gökalp'in ülkenin can alıcı sorunlarına olumlu bir çerçevede baktığını belirt(miştir)" (Kayalı, 2001: s. 121). Berkes'in yalnızlığı ve yazma coşkusu ile izah edilebilecek bu husus bir şekilde önemlidir ve metnin geneline yayılmıştır.

Öte yandan 1954 tarihli bu metnin, aynı zamanda Berkes'in 1959 yılında yurtdışında yayımlanmış olduğu Gökalp seçkisinin de giriş bölümünü oluşturduğu düşünüldüğünde söz konusu coşku ve övgü durumunun, Gökalp'i yurtdışındaki okuyucu kitlesine de tanıtmak şeklinde bir düşünceye dönüştüğünü düşünmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında metnin içindeki şu satırlar ayrı bir anlam kazanmaktadır: "Yüce pozitif bilim olarak sosyolojiye sınırsız bir inancı olan Gökalp, Türk halkının modern bir millet olmak için hâlihazırda neye sahip olduğunu veya olmadığını belirlemenin, bu bilimin birincil görevi olduğunu hissetti" (Berkes, 1959: s.22). Berkes makalesinin sonunda Gökalp'in bu girişiminin somut sonuçlarının neler olduğunu sıralar ve bunu nihai bir övgüye bağlar:

⁷ Söz konusu paralellik, genel olarak Berkes'in Gökalp'e karşı hissettiği yakınlık hissinin temelinde yatan bir bağlamı oluşturduğu gibi, aynı zamanda örneğin ölümü sonrasındaki yanlış anlaşılımları (ya da başka bir biçimde hatırlanıp, kendi özgünlüğü açısından unutulmuş) bağlamında, aynı kaderin Berkes'in ölümü sonrasında da gerçekleşmesi açısından okumak manidardır (Bkz. Adanır, 2015; Tanyol, 1993; Kayalı, 2001: s. 133).

Türkiye'yi bir millet, bir milli devlet ve nihayetinde bir demokrasi olarak görmeyi yolunu açtı. Türkiye'yi teokratik bir ümmet anlayışından farklı olarak Türkleri seküler bir din, kültür ve medeniyet bakış açısına hazırladı. Batı medeniyetini bir Türk kültür dayanağı üzerine dahil etme olasılığını vurgulayarak dinamik bir politikanın yolunu açtı. Şeriatın teorik çerçevesi içinde tasavvur edilen İslam şeklinin aksine, Türklerin İslam öncesi geçmişine ve İslam'ın gerçek kurumlarının tarihine yeni bir tarihsel ve sosyolojik ilgi uyandırdı. Halk kültürüne güçlü ve tutkulu bir ilgiyi kamçılardı. ...Onun fikirlerinden bazıları günümüz Türkiye'sinde neredeyse unutuluyorsa ve onun zamanında oldukça yeni olan bazıları bugün sıradan görünüyorsa bunun nedeni, onların gerçekleşmesidir. Bütün bunlar etkisinin derinliğini ve vizyonunun kapsamını gösteriyor. (Berkes, 1959: s. 27)

1954 yılında ve 1959 yılında iki kez yabancı okurun karşısına çıkan bu eser Berkes'in ileriki eserlerinde de var olan övgüleri barındırır ancak Berkes'in söz konusu coşkusunun yalnızlığını da ortaya koyar. Bu bağlamda çeşitli eleştiriler alan seçkisi özellikle başka bir Gökalp yorumcusu olan Fevziye Tansel tarafından ağır denebilecek bir eleştiriye maruz kalmıştır⁸.

Berkes'in Gökalp'i Türkiye'de bir felsefi rönesansın başlatıcısı olarak ilan ettiği ve yine yurtdışındaki okur için İngilizce olarak kaleme alınmış ikinci eser ise, 1963 yılında M. M. Sharif'in derlediği *The Muslim Philosophy* başlıklı eserde yer alan "*Renesaince in Turkey: Ziya Gökalp and His School*" başlıklı katkıdır⁹. Söz konusu metin, tıpkı Gökalp'in sosyolojinin ya da milliyetçilik düşüncesinin kuruluşuna katkısında olduğu gibi, topyekûn yepyeni bir felsefi inkişafa katkısını ifade etmesi açısından önemlidir. Örneğin Taha Parla ya da Uriel Heyd gibi Gökalp yorumcularının yazılarında sistematik bir felsefesi olmayışı¹⁰ ile eleştirilen Gökalp'i, Berkes'in Türkiye'de felsefi anlamda bir rönesansın başlatıcısı olarak ilan etmesi, her ne kadar Gökalp'i doğrudan bir filozof olarak nitelemesede yine de gerçek bir filozofla karşı karşıya olduğunun farkında olduğunu göstermektedir¹¹. Nitekim metinde Berkes, hemen başında mesnetsiz tanımlamaların, ya da "bir süs ya da snopluk adına "felsefe sözcüğünün popülerlik" kazandığı bir zamanda, Gökalp'in yeni yetişen gençlerin üzerinde de derin bir iz bırakan idealizm-pozitivizm karması felsefesinin, Türkiye'de felsefe geleneğinin kurucusu olarak bilindiğini vurgular (Berkes, 1963: s. 1516). Bunun böyle oluşunun temel gerekçelerini ise özellikle ilk başta Gökalp'in felsefe eğitimi ve felsefi terminolojiye katkısı açısından sabitler.

Berkes açık bir şekilde Gökalp öncesindeki felsefe eğitiminin, eğitim kurumlarında modern anlamda gerçekleştirmediğini, felsefe ile kişisel bir tercih ya da amatör bir ilgi alanı olarak ilgilenildiğinin altını çizer. Bu bağlamda onun kendinden önceki felsefeye ilginin iki bağlamını muhafazakarca bir sapkınlık (heresy) ya da batılı entelektüeller arasında da bir fantezi (phantasy) olarak belirlediğini vurgularken, Gökalp'in katkısının bu iki yaklaşımı değersizleştirip, felsefeye akademik ve eğitimsel bir prestij kazandırdığı düşüncesindedir (Berkes, 1963: s. 1517). Bu açıdan eğitsel prestiji kazandırmada Gökalp'in ikinci önemli katkısını özgün Türkçe terminolojiyi

⁸ Tansel, Berkes tarafında hazırlanan seçkiyi, seçilen Gökalp metinlerinin tercihleri, bunların tercümelemedeki keyfilik ve nihayetinde birtakım tespitlerdeki mesnetsizlik bağlamında eleştirir. Ona göre "Yabancı dilde bir-iki makale dışında birkaç yerde E. Behnan Şapolyo'nun ve Uriel Heyd'in yazılarından faydalandığını kaydeden N. Berkes'in, fikirleri umumiyetle mesnetsizdir" (Tansel, 1960: s. 679).

⁹ Berkes'in orijinal olarak "Türkiye'de Rönesans: Ziya Gökalp ve Okulu" başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilebilecek eserinin Adam Yayınları tarafından *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* başlığı ile yayımlanan derleme içindeki tercümesinin başlığının *Modern Türkiye'de Felsefenin Kısa Bir Tarihi* olarak belirlenmesi ve yazının içeriğinin de önemli Ziya Gökalp vurguları açısından sadeleştirilmesi ilgiye ve sorguya açık bir tercih olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda Berkes'in Gökalp ilgisi ve övgülerinin özellikle aynı fikirde ve dünya görüşünde olduğu çevre içindeki marjinalliğini ve yalnızlığını vurgulayan Kayalı'nın (2001: 121) tespitlerine de bir örnek teşkil etmesi açısından okunması mümkün gözükmektedir.

¹⁰ Bu açıdan Uriel Heyd'in eseri olan *Türk Ulusçuluğunun Temelleri (1950) (Foundations of Turkish Nationalism)* adlı eserinin "Felsefi Temeller" başlığı altında söze doğrudan "erken dönemlerinin dışında, Gökalp felsefeye herhangi bir yakın ilgi göstermemiştir" diyerek başlamaktadır (Heyd, 1950: s. 43). Ayrıca Berkes'ten sonraki bir yorumcu olarak Taha Parla da *Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924 (1985)* başlıklı eserinde, Gökalp'in Sosyal ve Politik Felsefesi Başlığı altında Heyd ile benzer bir şekilde "*Gökalp'in doğrudan felsefe üzerine sistematik çalışmaları ya da yazıları yoktur*" diyecektir (Parla, 1985: s. 25).

¹¹ Ziya Gökalp'in Malta mektuplarından sızan bir satır özellikle Malta'daki sürgün günlerinde felsefeyi ya da filozofluğu nasıl bir ilaç olarak değerlendirdiğini anlamak adına manidardır. Malta'dan kızı Seniha'ya yazdığı 14 Haziran 1920 tarihli mektupta, "Felakete tahammül etmek için, filozof olmaktan başka çare yoktur..." diyecektir (Tansel, 1989: s. 273). Bu nedenle Berkes'in, Gökalp'in sistematik felsefesi ve filozofluğu üzerine iddialarını derin bir okumanın yanında, ortak bir hissiyatın etkisiyle büyük felaketin fevkinde olmaktan kaynaklandığını düşünebiliriz.

oturtma ya da eski karmaşık terminolojiyi sadeleştirme ve tekilleştirme çabasında bulur. Gökalp'in zamanına kadar matematik, fizik gibi fen bilimleri alanında yeterli bir kavramsal dağarcık oluşmuş olmasına karşın, "felsefi bilimler alanında, yetersiz, karmaşık ve stabil olmayan" bir kavramsal dağarcık olduğunu vurgular. Sistematik bir felsefe geleneğinin duyduğu bu ihtiyacın fazlaca farkında¹² olan Gökalp'in, en büyük katkısının aslında burada yattığını vurgularken, onun üretmiş olduğu bazı felsefi kavramların hala yaşamakta olduğunu da altını çizer (Berkes, 1963: s. 1519).

Bu açıdan Berkes'e göre Gökalp'in Türkiye'de bir ulus düşüncesinin yegâne ihtiyaç duyduğu şeyin ortak bir felsefe literatürü ve bu literatürü besleyen bir terminoloji olduğu düşüncesi aynı zamanda onun "toplumsal idealizm" olarak adlandırılan felsefi düşünceleriyle de uyumludur. Berkes, bir rönesans olarak adlandırdığı bu girişimi çok değerli bulur ve "Gökalp'in toplumsal idealizminin Türk ulusçuluğuna kuramsal bir temel sağlama amacıyla İslam ve Batı felsefe geleneklerinin uzlaştırılması çabasının bir sonucu olduğu" sonucuna varır (Berkes, 1963: s. 1516; Berkes, 1985: s. 128). Böylece Berkes'e göre Gökalp'in felsefe alanında temsil ettiği ekol ve katkılar, temelde Türk düşününü hem eski hem de yabancı kaynaklara olan bağımlılığından özgürleştirilmiş ve iki dünyayı uzlaştırarak anlamaya yarayacak bir rehber olarak yeniden üretmiştir. Dahası felsefe düşününü yine Gökalp sayesinde bir spekülasyon merakı, bir süs, bir bilgiçlik, hatta bilim ve teknik eğitiminin gereği olan bir şey değil; bir kültür sorunu" olarak anlaşılabilmiştir (Berkes, 1985: s. 128-129).

3. Üçüncü dönem: Akçura ve Gökalp Karşılaştırması ve Gökalp'in Ödevi Meselesi

Berkes'in Ziya Gökalp'i alımlamasında üçüncü dönem diyebileceğimiz ve kabaca 1970'li yıllarda Gökalp üzerine yazmış olduğu yazılardan oluşan süreç temelde iki önemli metne dayanmaktadır. Bunlardan ilki 1975 yılında yayımlanan *Türk Düşününde Batı Sorunu*'dur. Bir diğeri ise 1976 yılında yayımlanan *Unutulan Adam: Yusuf Akçura*'dır. Bu iki metin temelde Berkes'in önceki dönemlerde vurguladığı Gökalp değerlendirmelerinde bir fikir değişikliğine gitmediği, ancak dönemin yeni tartışma konuları ve bakış açıları açısından Gökalp'i eksik gördüğü ya da eleştirdiği bağlamları barındırmaktadır. *Türk Düşününde Batı Sorunu*'nun¹³ özellikle "Türkçülük Tepkisi" başlıklı kısmında Berkes, Gökalp'in görüşlerinin, özellikle de *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eseri üzerinden bir sunumunu yapar. Gökalp'in bu sentezi üzerine olumlu tespitleri yine işbaşındadır ancak bu sefer bakış açısına Gökalp'in misyonunun sona erdiğine yönelik yeni bir tespit eklenir. Ona göre Ziya Gökalp, "Kurtuluş Savaşı ve Kemalizm ile ömrünü tamamlamış, fakat Meşrutiyet sonrası düşün hayatında önemli bir rol oynamış bir düşünürdür" (Berkes, 1975: s. 237). Dahası Berkes'e göre kendi zamanımızda değil ancak Atatürk zamanında bile misyonu çoktan bitmiş olan Gökalp'in (tıpkı Namık Kemal gibi) putlaştırılmasının ya da put kırma maksadıyla ona saldırılmasının nedeni, o zamanki şartların yeterli ölçekte bilinmeyiştir. Görüldüğü gibi Berkes, çoğunlukla bir kader bağlamında ve soyut nedenlerle izah etmeye çalıştığı ve başka bir yerde "Gökalp'in talihsizliği" olarak nitelendirmekle yetindiği durumu bu metinde bir talihsizlik olarak değil bilinçli ideolojik manipülasyonların yanında Gökalp'in yaşadığı dönem ile ilgili bir bilgisizlik üzerinden okur. Gökalp okuyucularını tarihsel ve dönemselsel bir değerlendirme yapmaları hususunda uyarır. Bu uyarının içeriğini ise aynı dönemdeki ikinci makalesinde ayrıntılandıracaktır.

Unutulan Adam: Yusuf Akçura (1976) başlıklı makalede ise, Berkes'in genel olarak Türk sosyolojisine özeldir de Ziya Gökalp ve katkısına yönelik nitelikli bir eleştirel tutum içine girdiği

¹² Berkes, Gökalp'in Arapça'dan modern kavramlar üretmek amacıyla Müslüman ülkeler arasında bir konferans düzenleme niyetinde olduğunu da belirtir, ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir (Berkes, 1963: s. 1519).

¹³ Berkes'in 1975 tarihli *Türk Düşününde Batı Sorunu* başlıklı eseri, daha önce yayımlanmış iki eseri olan *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (1965) ve *İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz* (1964) başlıklı kitapların bir araya getirilmiş halidir. *Türk Düşününde Batı Sorunu* adlı eserin "Türkçülük Tepkisi" başlıklı bölümü *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* içindeki bölüm ile aynı başlıkta dokunulmadan tekrar basılmıştır. Bu açıdan Berkes'in buradaki görüşlerini 1965 yılına tarihlendirilmesi daha doğru olacaktır.

görülmektedir. Bu eleştirel tutum Berkes'in 1970'li yıllardan ölümüne kadar tartıştığı konulara yönelik önemli bir ilgi kaymasının sonucunda ortaya çıkar. Makale 1976 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Sosyoloji Konferansları 14. ciltte yayımlanır (Berkes, 1985: s. 216). Berkes makalenin esas yazılış amcanın “aydın, halk ve devlet” kavramları ve bu kavramların toplum ile olan ilişkisi olarak açıklar. Bu ilişki üzerine “Türk düşün hayatında” düşünmüş iki önemli kişilik olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın böyle bir konuyu tartışmak için iki önemli muhatap olduğunu ifade eder. Makalede bu iki isimde yer vermesinin bir başka nedeni de 1976 yılının iki düşünürün de 100. doğum yıldönümü olmasıdır. Böyle bir ilgi ile çalışmaya koyulduğunda Berkes 1976 yılının iki düşünürün de doğum yıldönümleri olmasına karşın “Ziya Gökalp'in yüzüncü doğum yılı olduğu hatırlandığı, televizyonda bile onun üzerine söyleşiler yapıldığı halde' ona çok yakın diye bildiğimiz, Türk ulusçuluğu tarihinde onun kadar yeri olduğunu sandığım ikinci adamın, Yusuf Akçura'nın da bu yıl yüzüncü doğum yılı olduğunu hatırlayana rastlamadım” diyecektir (Berkes, 1985: s. 209). Berkes, “Bu unutkanlık acaba neden?” diye sorar ve sonrasında bu soruya aradığı cevapların kuytularında, Berkes'in Gökalp'i nihai olarak ve “yetkin ve yerli yerinde tespitlerle” tam olarak nereye yerleştirdiğinin ipuçlarına ulaşır (Kaçmazoğlu, 2024: s. 285).

Bu unutkanlığın sebeplerini aradığı makalesi boyunca Berkes, iki düşünür arasındaki farklara odaklanır. Böylece Berkes okuyucusu bu sırada neredeyse yetmişlerine dayanmış olan Berkes'i Akçura karşısında Gökalp ile ilgili ilk kez bu kadar eleştirel bir üslupla fikirlerini ortaya koyarken bulur:

Akçura Avrupa'daki ulusçuluk akımlarını o zamanki en yetkin tarihçilerin derslerini Paris'te sürgündeyken izlediği yıllarda ve olayı daha bilinçli olarak kavradığı zaman, Türkiye'de Gökalp henüz Osmanlıcılıktan çıkamamıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse o, Ulusal Bağımsızlık savaşı dönemine değin Osmanlı devletçiliğinden hiç çıkamamıştır. Türkçülüğü, Osmanlı imperium'u çerçevesi içinde kaldığı gibi, Batıcılığı da İslam “beynelmileliyetçiliği”nden henüz kopamamıştı. Halkçılığına karşın, dediğim dönemde bile, ancak hilafet'li bir Müslümanlık düşünebiliyordu. (Berkes, 1985: s. 211-212)

Bu husus Berkes'e göre bu iki düşünür arasındaki önemli farklardan biridir. Bununla birlikte Akçura'nın sonraki yıllarda da imparatorlukçu, merkezîyetçi (centralist) ya da ittihatçı olamadığını vurgular. Bu olamayışların arkasında yatan bilinçli tercihin de Akçura'nın bunların “Avrupa'daki ulusçuluk akımlarının gidişine uymayan eğilimler” olduğunu bilişinden kaynaklandığı düşüncesindedir. Ancak yine de özellikle “ırk” ve “kavim” kavramlarını kullanma biçimi ve özellikle de millet kavramını diğer ikisinden ayırma becerisi açısından Gökalp'e özel bir değer verdiği satılar, ırk ve kavim kavramlarını keyfî kullandığını düşündüğü Akçura karşısında Gökalp'e yönelik önceki olumlu düşüncelerini yineler mahiyettedir¹⁴. Bu bağlamda genel olarak Akçura ve onun unutulmuşu üzerine tematik akışın yanında Berkes'in, Gökalp'in hatırlanışını da yanlış anlamaya dayalı bir hatırlayış olarak tespit edip, aslında kısmen bir unutulmuş gibi düşündüğünün altının çizilmesi gerekmektedir. Bu açıdan ikisinin durumunu bu şekilde değerlendirirken kullanmış olduğu yüzücü analojisi tam da burada gösterdiği hassasiyetin altını çizmesi açısından önemlidir: Gökalp'in düşün yolu “boyuna suyun üstünde yüzen bir yüzücünün görünen düzeyinde gider. Akçura'nın düşün denizindeki yeri ise dışarıdan kolay görünür türden değildir. Kimi kez su yüzüne çıkan, çoğu zaman suyun altına dalarak yol aldıktan sonra gene gözüken bir yüzücüye benzer” (Berkes, 1985: s. 211). Berkes bu nedenle yalın kat fikirlerin takipçilerinin Akçura'yı takip etmelerinin zor olduğunu ifade eder.

İki düşünür arasındaki fikir ayrılıklarının temelde ikisinin de toplumu kuran ve dönüştüren dayanak noktası üzerine düşüncelerinde yattığını düşünen Berkes'e göre bu dayanak noktası Gökalp için ırk, ya da halk hatta ulus bile değildir. Berkes Gökalp için dayanak noktasının Devlet olduğu düşüncesindedir. Akçura içinse bu dayanak noktasının ırk, halk hatta Devlet bile

¹⁴ Makale genel olarak ve başlığından da anlaşılacağı üzere Yusuf Akçura ve onun unutulmuşu üzerinedir. Ancak yine makale boyunca Gökalp'i temelde Akçura karşısında bir yerime niyetiyle okumaz. Ancak daha öncede ifade ettiği bir misyonun tükenişi açısından okumayı tercih eder.

olmadığını, ancak sınıf kavramı olduğu düşüncesindedir. Akçura'nın Osmanlı sınıf yapısı üzerine söylediklerinin dökümü, burjuva sınıfının eksikliğini ilk defa teorik bir şekilde ifade eden Akçura oluşunun tespiti (1985: s. 215), hatta Akçura'nın İslam geleneğinde Marxist düşünceye uygun düşen fikir ve akım bulunup bulunmadığını araştırmış olması gibi konular (1985: s. 216) Berkes'in, Akçura'nın unutulma sebebi olarak saptayacağı ana nedenlerdir. Şurası unutulmamalıdır ki bu farkları ortaya koyarken hesap edilmesi gereken başka bir fark Akçura'nın Gökalp'ten daha uzun yaşamış olması ve hem düşüncelerinin tekamülü hem de değişen dünya şartlarını gözlemlemek için daha fazla fırsat bulmuş olmasıdır. Berkes'in bu ayrıntıyı ne kadar dikkate aldığı tam olarak anlaşılmasa da, makalesini "yüzüncü yıldönümü kutlanan Gökalp'in yanında bugün onun hatırlanmayışına karşı onu bu yazıyla hatırlatmayı bir ödev saydım" diyerek sona erdirir.

Berkes'in Gökalp'ini anlamak ya da Berkes'in Gökalp üzerine düşüncelerinin değişimini anlamak için Berkes'in Gökalp üzerine yazdıklarına bütüncül bir gözle bakmak ve değerlendirmeyi de anakronizme kaçmadan yapmak gerekmektedir. Böyle bir şekilde bakıldığında Berkes'in Gökalp'in katkısına olan övgü ve minnettarlığının değişmediği, ancak bu övgüyü Gökalp'in yaşadığı dönemle sınırladığını söylemek yerinde olacaktır. Bu son dönem, bu açıdan yaptığı eleştirilerle birlikte Gökalp ile olan duygusal birlikteliğinin kopmadığı ancak yeni toplumsal gerçeklikler ve ihtiyaçlar kapsamında onun düşüncelerinin belirli bir dönem için geçerliliğinin vurgulandığı bir içerikle okurun karşısına çıkmaktadır. Yine 1975 yılında Kanada'da ki pozisyonundan emekli olup İngiltere'ye yerleştiğini bildiğimiz Berkes'in hem Avrupa'daki hem de Türkiye'deki yeni sosyolojik temalar ve problematiklerden etkilendiği görülmektedir.

Sonuç

Ziya Gökalp'in ölümü ardından geçen yüz yıl içinde, onun eserinin çok çeşitli yorumları yapılmış çeşitli bağlamlarda tartışılmıştır. Bu yorumlar çok çeşitli bir izlekte karşımıza çıkar. Söz konusu yorumlarda, Gökalp çoğunlukla bir ideolog olarak resmedilmiş ve sosyolog yönü daha çok Durkheimci etkilenimin gölgesinde bırakılmıştır. Berkes'in ilk eserlerinde böyle bir etkilenimin izini hızlıca geride bıraktığı ve doğrudan Ziya Gökalp üzerine olan 1941 tarihli çalışmasından başlayarak daha spesifik bir Gökalp yorumuna ulaştığı görülmektedir. Burada kırılma özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren yayımladığı metinlerde başlayıp Gökalp'i tarihsel bağlamına yerleştirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Bu bağlamda özellikle Gökalp'i bir "felsefi rönesansın" (Berkes, 1963) başlatıcısı olarak görmeyi tercih ettiği durumda ya da "Türkiye'yi bir millet, bir milli devlet ve nihayetinde bir demokrasi olarak görmenin yolunu açtı" derken (Berkes 1954: s. 30), Gökalp'i önemli bir felsefi ve sosyal bilimsel öncü olarak algıladığını ve özgünlüklerinin altını çizdiğini görmek mümkündür. Bu kısım aynı zamanda modern Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimlerine bağlılığını çeşitli vesilelerle açıklamış olan Berkes'in, Gökalp'e olan minnettarlığının da altının çizildiği noktaları barındırması açısından önemlidir.

Halihazırda metinlerin tonunda kendini gösteren bu minnettarlığın yanında bir de Berkes'in Gökalp'e karşı hissettiği ve hep satır aralarında kalan yakınlık hissi vardır. Bu açıdan Berkes ve Gökalp arasındaki ilişkiye, ya da Berkes'in Gökalp'ine baktığımızda altı çizilmesi gereken en temel nokta, Berkes'in Gökalp'te bizzat kendisini, kendi çabasını ve kendi kültürel arka planını görmüş olmasıdır. Dışardan bir gözlemci için de ikisi arasında benzerlikler çok fazladır. İki düşünürün de Osmanlı İmparatorluğu'nun periferisinden gelmiş olmaları, tasavvufi bir kültürel çevreden çıkmış olmaları ve nihayetinde toplumsal değişim bağlamında bir geçişin niteliği üzerine düşünmüş ve yazmış olmaları, bunların hepsi bir şekilde Berkes'in Gökalp'e karşı

hissetmiş olduğu yakınlığın önemli içsel nedenleri olarak okunmaya açıktır. Bu hattan bakıldığında, ikisinin eserinde başkaca benzerlikleri de yakalamak mümkün olacaktır¹⁵.

Öte yandan, Gökalp'e yönelik yakınlık hissinin ve takdirlerinin yanında, Berkes'in Ziya Gökalp'i eleştirdiği bağlamlar da yok değildir. Yaşamının son yıllarında özellikle Türk sosyoloji tarihine başka pencerelerden bakmaya giriştiğinde ve özellikle de “*Unutulan Adam: Yusuf Akçura*” makalesinde açıkça görüldüğü gibi, sınıf temelli bir perspektiften Ziya Gökalp'in Yusuf Akçura karşısındaki eksikliklerinden bahsettiği görülmektedir. Özellikle 1960'lardan sonra belirginleşen sol bakış açısının bir uzantısı olarak okunabilecek bu sınıfsal perspektif, Osmanlı tarihine yeni bakış biçimleri ile harmanlanmış bir şekilde Niyazi Berkes'in en önemli eseri olan *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın da temel argümanlarına sızmış ve toplumsal dönüşüm bağlamında toplumu devlet, kültür ya da hars üzerinden tartışma geleneğine sınıf ve burjuva tartışmaları gibi güncel ve dinamik unsurları eklemiştir. Berkes bu bağlamda Gökalp'in çalışmalarında eksik olduğunu düşündüğü sınıf analizi için eleştirel bir parantez açmış gibi görünse de aslında Gökalp'i kendi yaşadığı dönemin şartları ve ihtiyaçları açısından değerlendirdiği kendi bütüncül bakışında tutarlılığını korumuştur. Nitekim Berkes, Gökalp'in ödevinin (misyonunun) değil kendi zamanında, henüz Atatürk zamanında bile çoktan bittiğini ve bu ödevi layıkıyla yerine getirdiğini düşünmektedir (Berkes, 1975: s. 237). Bu açıdan yaşamının son dönemlerinde hala Gökalp ile ilgili düşüncelerin bu ödevin Gökalp'in yaşadığı dönem için ne kadar önemli olduğunu kavramak bağlamında, övgü ve minnettarlık barındırdığını ifade etmek yerinde olacaktır. Belki bu minnettarlığın düzeyini en açık biçimde Berkes'in şu sözlerinde bulmak mümkündür, bu sözler aynı zamanda Berkes'in Gökalp'inin ne olduğunu da ortaya koymasından önemlidir: “Türk Toplumunun içinden çıkılmaz hale gelen sorunları üzerinde onun kadar kafa yoran, onun kadar ciddi, namuslu bir düşünür bulunmamıştır” (Berkes, 1975: s. 237).

¹⁵ Küçük bir ayrıntı olarak Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın giriş bölümünde çağdaşlaşma (secularizm) kavramını tercih etme nedenlerini sayarken, özellikle Laiklik ve Asrılık kavramlarından farkını anlatırken Ziya Gökalp'i kendisiyle aynı çabada olan bir figür olarak sunar ve bu çabayı şöyle ifade eder: “Terimi “muasırlaşmak” biçiminde kullanan Ziya Gökalp, belki de bu talihsiz anlamlardan, anlamı hiç bilinmeyen bir sözcük bularak kurtulmaya çalıştı; Arapça sözlüklerden o zamana dek kimsenin duymadığı, bilmediği bir sözcük bulup çıkardı. “Zenim” biçimindeki bu sözcük, Gökalp'in kendi yazılarında bile tutunmadı, kendisi “muasırlaşmak” terimini sonuna değin kullandı” (Berkes, 2012: s. 18).

Kaynakça

- Adanır, O. (2015). *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış Baudrillard, Berkes, Mauss ve Ülgener Üzerinden Kuramsal Bir Deneme*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Berkes, N. (1936). Sociology in Turkey, *The American Journal of Sociology*, cilt XLIII, sayı 2.
- Berkes, N. (1941). Ziya Gökalp'in Sosyolojisi, *Yurt ve Dünya Dergisi*, Cilt II. Sf. 276-292.
- Berkes, N. (1985). *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Ankara: Adam Yayınları.
- Berkes, Niyazi (1954), "Ziya Gökalp: His contribution to Turkish nationalism", *Middle East Journal*, 8 (4): 375-390.
- Berkes, N. (1959). *Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp*, institute of Islamic Studies McGill University, London: George Ailen And Unwinitd.
- Berkes, N. (1963). Renaissance in Turkey: Zia Gokalp and His School, *The History of Muslim Philosophy* (Ed. M. M. Sharif), ss: 1513 – 1523, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Heyd, U. (1950). *Foundations of Turkish Nationalism*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2006). *Felsefe Dersleri*, (Yay. Haz. Ali Utku, Erdoğan Erbay), Konya: Çizgi Yayınevi.
- Gökalp, Z. (2014). Cemiyette Büyük Adamların Tesiri. *İstanbul University Journal of Sociology*, 1(2), 48-70.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*, (Ed. Gökhan TUNÇ), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2024). *Türk Sosyoloji Tarihi IV: Kurumsallaşma, Ayrışma ve Çeşitlenme dönemi (1960-1990)*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kayalı, K. (2001). *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayalı, K. (2002). *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11: 435-476.
- Parla, T. (1985). *The Social And Political Thought Of Ziya Gokalp 1876-1924*, Leiden: E.J. Brill.
- Safa, P. (1941). Doğan Dünyanın Müjdecisi: Ziya Gökalp, *Çınaraltı Dergisi*, Sayı 12, Sf. 5.
- Toker, S., & Demirpolat, A. (2024). Berkes'i Unutmak: Yas ve Melankoli Bağlamında Bir Unutulmuş Hikayesi. *Liberal Düşünce Dergisi* (114), 155-177. <https://doi.org/10.36484/liberal.1460655>
- Tansel, F. (1960). Niyazi Berkes, Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp, institute of Islamic Studies McGill University, London, 1959, George Ailen And Unwinitd, 356 Sayfa [Kitap Tanıtımı]. *Belleten Dergisi*, 25(96), 669-680. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.126103>
- Tansel, F. (1989). *Ziya Gökalp Külliyyatı II. Limni ve Malta Mektupları*, (haz. F. A. Tansel), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Tanyol, C. (1993). Boran'ın Ahlakî Kişiliği ve Niyazi Berkes. *Toplumbilim*, (ed. Ali Akay) İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Utku, A; Erbay, E. (2006). Ziya Gökâlþ İçin: Kayıp Eserin Yazgısı Üzerine, *Ziya Gökâlþ Felsefe Dersleri* içinde, ss. ix-xviii, Konya: Çizgi Yayınevi.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : % 100